

УДК 821. 161. 2-6. 09

Кир'янчук Б. М.

ГЕРМЕНЕВТИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ У ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНИХ ПРАЦЯХ Б.-І. АНТОНИЧА

У статті доводиться наявність герменевтичних поглядів у літературно-критичних працях Б.-І. Антонича. Констатується присутність герменевтичної систематики, у межах якої функціонують такі чинники, як антидогматизм, герменевтика індивіда, тлумачне начало, взаємодія автора та реципієнта у процесі сприйняття тексту художнього твору та ін.

Ключові слова: герменевтика, систематика, індивід, антидогматизм, мова, література.

В статье доказывается наличие герменевтических взглядов в литературно-критических работах Б.-И. Антонича. Констатируется присутствие герменевтической систематики, в пределах которой функционируют такие элементы, как антидогматизм, герменевтика индивида, истолоковательное начало, взаимодействие автора и реципиента в процессе восприятия текста художественного произведения и др.

Ключевые слова: герменевтика, систематика, индивид, антидогматизм, язык, литература.

In the article the existence of hermeneutical outlooks in the literary – critical works of B.-I. Antonych is being proved. The availability of hermeneutical systematics, within which such constituents as antidogmatism, hermeneutics of individual, explanatory source, interaction of the author and the recipient in the process of artistic text comprehension, is ascertained.

Key words: hermeneutics, systematics, individual, antidogmatism, language, literature.

Вагомість герменевтичного підходу до розгляду літературно-мистецьких явищ переконливо аргументують на загальнотеоретичному рівні праці таких сучасних учених, як З. Лановик [13], Ю. Ковалів [12], Р. Мних [14], Л. Врубель [8], Ю. Борев [7], Ю. Халізев [16]

та ін. Метою нашої статті є встановлення специфіки вияву герменевтичної організації в українському літературно-естетичному досвіді, конкретизованому літературно-критичними працями Б.-І. Антонича. При цьому, безперечно, береться до уваги існування феноменологічних положень в естетиці митця та критика, зумовлених, як відомо, навчанням у Р. Інгардена. Думається, проте, що лише ними смислове наповнення зазначених робіт не обмежується.

Б.-І. Антонич порушує цілий комплекс герменевтичних питань у праці “Як розуміти поезію”. Як бачимо, на це вже вказує сама назва. Безсумнівним також є те, що герменевтичні основи збагнення художнього твору стосуються не лише заявленого жанрово-родового утворення, але й усієї літератури загалом. У цьому зв’язку надзвичайно вагомим постає момент герменевтики індивіда, вплетеного в силове поле сприйняття мистецької системи. Його значення та повнота функціонування суттєво корегується специфікою осмислення-завершення та належного засвоєння естетичного предмету реципієнтом: “Зрозумілість поезії, як узагалі зрозумілість літературних і мистецьких творів, річ умовна й суб’єктивна. Те, що для одного незрозуміле, для іншого аж занадто просте й прозоре” [4, с. 516].

Міркування критика про вплив мистецтва на розвиток людської особи суголосний з відповідним положенням онтологічної герменевтики. Остання при цьому виходить із того, що все інтелектуальне зростання людини відбувається насамперед у мові й через мову. Звідси – вагомість мовного первня у різних видах мистецтва, точніше – феномену їхнього промовляння. Безперечно, що найпершою в такому ряду буде саме література з її синтетичною мовною домінантою: “Мистецтво може діяти на розвиток розуму й вимагає для свого повного сприйняття деяких розумових умовин, але не менш звертається в своїй основі до емоційних сторінок душі” [4, с. 516].

Б.-І. Антонич виголошує воістину герменевтичне твердження, котре, з одного боку, стосується специфіки сприйняття літературно-мистецьких явищ, а з іншого, хоча і в найтіснішому зв’язку з попереднім, акцентує на вагомості герменевтики індивіда: “Правда, годі механічно відділювати від себе, як окремі світи, розум, почування й волю. Нормальна людина живе завжди всіма складниками своєї психіки, але в поодиноких хвилинах, в поодиноких діях раз той, а раз цей, висовується на перший план” [4, с. 516]. Думається, що герменевтичне розуміння зазначених процесів органічно впливає з

власного досвіду поета та критика, з глибини його спостережливості та проникливості мислительних операцій. Вони суголосні з відповідними міркуваннями Г.-Г. Гадамера.

Український поет і критик висловлює надзвичайно оригінальне та до певної міри несподіване герменевтичне спостереження, яке стосується співвідношення рівня розуміння художнього твору та дієво-історичної свідомості в процесі засвоєння: “Хоч у літературному чи мистецькому творі всього не зрозуміємо, проте можемо цей твір відчутти, піддатись його сугестії, сприйняти й оцінити його загальну вартість, признати йому високий рівень чи навіть геніальність, признати його високомистецьким або навіть і архітвором” [4, с. 516]. Нестандартність наведених міркувань обумовлена, на наше переконання, законами жанру, тобто їхнім продумуванням, насамперед, у літературно-критичній площині, що в кінцевому підсумку не виключає можливості їхньої проекції на теоретико-літературний рівень.

У площині дієво-історичної свідомості Б.-І. Антонич, по суті, засвідчує тяглість герменевтичних традицій Платона, закладених давньогрецьким мислителем у діалозі “Іон”. Ідеться про значення натхнення для появи та подальшого функціонування літературного твору, про використання в цьому зв’язку своєрідного герменевтичного ланцюга, окремі кільця якого репрезентують певні аспекти художньо-естетичної екзистенції. При цьому ефект оприсутнення істинних мистецьких зразків є домінантним: “Не дивлячись на її тип, незрозумілість не зможе погасити вогню натхнення, що жевріє в кожній справжній поезії і в кожному справжньому мистецтві” [4, с. 517].

Думається, що цілком у герменевтичному дусі критик заперечує вимогу загальної зрозумілості мистецького твору, котра функціонує завдяки певній догматизації: “Існує формула, на перший погляд непорушна й невідклична: треба писати (малювати, компонувати, взагалі творити) ясно й зрозуміло” [4, с. 518]. Принагідно зауважимо, що таке уявлення про літературу та мистецтво оригінальним чином накладається й на розуміння поняття герменевтики в сучасній науці: ставиться вимога лише тлумачного аспекту, що істотно нівелює як її специфіку, так і особливості того художньо-естетичного досвіду, на основі якого вона постає.

Вирішення зазначеного питання абсолютно логічно відбувається в ключі герменевтичної систематики, з позицій антидогматизму: “...в світі мистецтва формули складають на те, щоб їх ламати.

Кожна має стільки виїмків, що в кожному починаємо сумніватись. У царині поезії існує тільки одна безвиїмкова формула, а саме, що немає більше ніяких безвиїмкових формул” [4, с. 518]. Правомірність такого твердження органічно впливає з розуміння естетичної природи будь-якого справжнього художнього твору, якому антидогматичне начало притаманне як одна з найголовніших конститутивних рис, котра забезпечує його особливу розімкненість до провадження всезагального діалогу.

Б.-І. Антонич у процесі осмислення власної творчості та донесення її на літературно-критичному рівні до реципієнта послуговується принципом герменевтичного кола, продумуючи окреме через загальне та навпаки. Це виявляється як в аспекті тлумачення специфіки організації певних художніх систем, так і в плані трактування більших композиційних утворень: “Окремі вислови, образи, порівняння набирають повного значення тільки на тлі цілості віршів, що до них належать. Знов окремі вірші часто виступають ясніше щойно в товаристві інших подібних віршів, на тлі цілих циклів” [4, с. 519].

Аналогічно крізь призму герменевтичного кола витлумачується специфіка деяких поетичних творів самого автора, які становили незвичність для читацької публіки, зокрема – через введення у структуру його власного прізвища: “Антонич така сама частина природи, як трава, вільхи, зозулі, лисиці, тощо, частина органічно зв’язана з загальним біологічним ростом” [4, с. 519]. (Зауважимо, що біологічний аспект постає змодельованим на художньому рівні, якби він продумувався безпосередньо, у площині реальної дійсності, то й герменевтичні підходи кваліфікувалися б дещо по-іншому). У цьому ж ключі трактується належність Антонича до контексту української літератури, в чому фіксується момент трансформації, точніше – взаємопереходу, двох площин – художньо-естетичної та реально-біографічної, де з’єднувальною ланкою постає феномен герменевтики індивіда: “У цій традиції поет почуває себе одним дрібним тоном (малим хрущем), але зате врослим у неї глибоко й органічно, наче сягав корінням ще шевченківських часів” [4, с. 520].

Надзвичайно цікавим із герменевтичного погляду та плідним у власне тлумачному аспекті видається розгляд “океаністичних віршів”. Автор знову застосовує принцип герменевтичного кола, чим суттєво, на наш погляд, насвітлює саму текстуру. Образ океану асоціюється не лише з просторовими параметрами, але й найперше з ча-

совими. Причому такими, що вмщують ефект самопродумування, тобто той герменевтичний чинник, що більшою чи меншою мірою притаманний, по суті, кожній справжній поезії: “Поет, намагаючись сягнути до дна, до самого кореня, до ядра, углиб природи, зустрічає воду, море (море саме в собі), як правічну царину природи” [4, с. 520]. Слід зазначити, що суголосні міркування з приводу інтерпретації творів з морською образністю висловлював Г.-Г. Гадамер, коментуючи один із віршів книги С. Георге “Рік душі” у своєму есеї “Я і ти – одна душа” [10, с. 60–61]. Думається, що в цьому разі маємо не випадковий збіг, але типологічну паралель теоретичного характеру, зумовлену текстовими реаліями. А саме – герменевтичну образність, котра сягає архетипного звучання.

Герменевтичні підходи Б.-І. Антонича мають місце і в з’ясуванні специфіки взаємодії автора, тексту та реципієнта. При цьому доконечно постає зацентрованою герменевтика людського індивіда: “Дійсно, ідеальне сприйняття мистецького твору було б тоді, коли сприймач пережив би все, що при творенні переживав автор. Але це ідеал, у дійсності недосяжний” [4, с. 518]. Виправданих інтерпретацій, у тому числі й герменевтичних, існує стільки, скільки існує реципієнтів: “Кожний читач чи глядач сприймає твір на свій лад, по-своєму” [4, с. 518]. Цілком узгоджується з позицією представників онтологічної герменевтики твердження критика про першорядну вагомість того, що закладено в самому тексті: “Важне передусім те, що дано в самому творі” [4, с. 518]. Якраз це є вирішальним чинником для повноцінної інтерпретації.

Проблему авторства літературного твору митець витлумачує в герменевтичній площині. У процесі насвітлювання художньо-естетичної природи власних поезій він займає напрочуд унікальну позицію, котра своєрідно засвідчує його рецептивну дію щодо тексту. Думається, що вона синтезує точку зору, закладену та відповідним чином запрограмовану автором-реципієнтом у самому творі, та тією, що представлена будь-яким читачем: “А втім, оця інтерпретація моїх поезій не обов’язує читачів. Як завжди, кожний розумітиме читаний твір по-своєму. Оці пояснення, властиво, походять теж не від автора, а тільки від одного з читачів” [4, с. 520]. Герменевтичну основу має також констатація не лише загальнорецептивної приналежності поета, але й стосунок його до літературно-критичної діяльності: “Далі він уже тільки читач (може бути й критиком)...” [4,

с. 520]. Вказана особливість суголосна з аналогічним герменевтичним положенням Т.-С. Еліота, сформульованим у роботі “Функції літературної критики” [11, с. 91]. Щоправда, американський майстер слова не застосовує названої термінології, але його твердження органічно узгоджується з тезою представників онтологічної герменевтики про внутрішньо-текстове закорінення герменевтичної інтерпретації. Вона займає своєрідне посереднє становище між теорією та художньою практикою

Виразне тяжіння до герменевтичної систематики простежується в осмисленні співвідношення окремого та загального, що проектується в площину герменевтики індивіда. Нехіть до узагальнень та акцентування на конкретиці виявляється якраз у зазначеному ключі: “Коли якесь явище відокремлене, коли має характер наскрізь індивідуальний, не можна з нього робити ніяких загальних висновків. Це справа даної індивідуальності” [2, с. 522].

Прикметно, що увага до питання герменевтики людського індивіда виправдано співвідноситься з антидогматизмом, який повинен застосовуватись у літературно-критичній діяльності, корегуючи її ефективність: “... суспільницька метода в критиці, коли має бути плідна, мусить пам’ятати, що вияснити сама всього не зуміє, що лишиться зажди щось поза нею, передусім індивідуальність мистця. Цим різниться незалежно суспільницьке літературознавство від марксистського догматизму” [2, с. 523]. Такий підхід виразно засвідчує наявність герменевтичної систематики, специфіка якої визначається, з-поміж іншого, співдією з феноменологічним аспектом.

Надзвичайно вагомою з погляду наявності герменевтичного мислення є стаття “Ірина Вільде”. Увага до проблеми герменевтики людського індивіда постає в ній наскрізним композиційним чинником, що найбільшою мірою оприявнюється в початковій та фінальній стадіях викладу матеріалу. Йдеться про застосування своєрідного герменевтичного обрамлення праці, яке забезпечує не лише її методологічну та мислительну переконливість, але й навіть методичну красу, власне естетичну довершеність.

Б.-І. Антонич застосовує герменевтичний підхід в осмисленні природи творчої індивідуальності письменника, в чому, з-поміж іншого, використовує традиції І. Франка. При цьому продумування літературознавчих проблем включається до контексту “життєвої герменевтики”, зазнає її позитивного впливу внаслідок діалогічної

взаємодії: “Коли в літературі й мистецтві зустрічаємось з новою творчою індивідуальністю, питаємось, як і в житті: з ким маємо приємність?” [1, с. 527].

Характерно, що критик акцентує на поєднанні власне особистісних рис та тих, що пов’язані з неповторністю творчої манери, виходячи з герменевтичних позицій, а не сухо схоластичних: “Самозрозуміла річ, шукаємо передусім не життєписних дат, не зовнішніх подробиць з урядової виказки, але того, що формує своєрідне обличчя творчої одиниці, того єдиного, що відрізняє її від сотень інших” [1, с. 527]. Як бачимо, за основу береться діалогічний підхід, герменевтичний за своєю природою, а не монологічний, вузько констатувальний.

Безсумнівним внеском Б.-І. Антонича в теорію онтологічної герменевтики є влучне спостереження про можливість своєрідної догматизації навіть у власне герменевтичних межах: “Кажуть, кожна людина – свій світ, кожна не схожа на іншу. Може, це й правда, але й ця формула дає нам стільки, скільки майже всі поширені загальні правди, цебто дуже мало” [1, с. 527]. На цю особливість, невід’ємну від процесів справді повноцінного мислення, вказував також свого часу Г.-Г. Гадамер.

Б.-І. Антонич виголошує надзвичайно цікаве міркування, яке стосується співвідношення вияву людської особи та особливостей її взаємодії з іншими, що відбувається в площині відношення-стосунку, яка включається до силового поля герменевтики індивіда. При цьому йдеться про встановлення своєрідного синтезу, котрий виразно проектується в сферу онтологічних законів функціонування мистецтва слова, хоча й передбачає подальше розширення їхнього смислового горизонту: “Ступінь цієї окремоті, звичайно, завжди інший і не знаємо, чи лежить вона в своєрідних прикметах, чи в своєрідних сполуках спільних усім прикмет” [1, с. 527]. Вказана тенденція також тяжіє до певної догматизації, котра не узгоджується з логікою герменевтичного мислення й виправдано провадить до свого заперечення: “Згадана особливість золотої мудрості виявляє цю небезпечну сторінку, що може занадто легко нас заспокоїти. Кожна одиниця свій світ – і кінець” [1, с. 527].

Критик висловлює міркування, які максимальною мірою проблематизують герменевтичне збагнення сутності людського індивіда як своєрідного тексту, що конкретизується в подальшому осмисленні

творчої постаті Ірини Вільде в літературно-критичному ключі: “А власне найважче в кожному випадку схопити цю “своїсть”, цю “іншість”. Знову й знову стаємо перед таємницею індивідуальності, одною з найтрудніших і найбільших” [1, с. 527–528]. Принагідно зауважимо, що наведене твердження виразно суголосне з аналогічними герменевтичними положеннями таких українських митців, як І. Франко та М. Коцюбинський, які містяться, насамперед, на художньо-поетичному рівні.

Б.-І. Антонич осмислює в ключі герменевтики індивіда природу мистецької самореалізації, яка передбачає формування практичних настанов письменника, органічно введених у контекст психології художньої творчості: “Одна з найважливіших прикмет мистця – це вміти рахуватись із своїми силами” [1, с. 530]. Найголовніше, що міра герменевтичного проблематизування сягає свого апогею в постановці одного з центральних питань онтологічної герменевтики, пов’язаного із сутністю людського індивіда. А саме: яке сприйняття є найправдивішим? Те, що відбувається з допомогою інших, чи те, котре здійснює сама людина? Український критик лишає його, по суті, відкритим, хоча власне таке формулювання засвідчує вагомість герменевтичної проблематики для його літературно-естетичної системи: “Самопізнання (коли воно взагалі можливе?), зрозуміння обсягу й меж своїх можливостей приходять письменникові з найбільшими труднощами” [1, с. 530]. Принагідно нагадаємо, що в світовій герменевтиці існує два основні аспекти вирішення цього питання. Перший з них представлений М. Гайдеггером, котрий вважав, що кожен справжній мислитель знає себе найкраще у відміряних йому межах сам [15]. Другий – М. Бахтіним, який висував як конститутивну вимогу те, аби один індивідуум продумувався, а відтак і повноцінно сприймався, іншим [6].

Б.-І. Антонич висловлює оригінальні герменевтичні концепції у праці “Національне мистецтво”. Це стосується осмислення проблеми розвитку мистецьких цінностей. Критик формулює своє бачення, котре узгоджується з найголовнішими положеннями герменевтичної систематики. У цьому зв’язку можна твердити лише про своєрідне розгортання художньо-поетичних форм: “Безперечно, що кожна доба має свої власні художні форми, свої власні способи мистецького вияву. Одначе вони тільки змінюються, і годі говорити про їхній ступневий розвиток” [3, с. 473]. Отже, сутність поетичного, того

поетичного, котре є завжди неповторним і при цьому, за відомим твердженням Аристотеля, підтриманим М. Гайдеггером та Г.-Г. Гадамером, більш істинним порівняно з власне відомостями про істину, постає такою, що ніколи не змінюється. Вона є ядром справжньої літератури та мистецтва і визначає їхню продуктивну своєрідність: “Мистецькі форми одної епохи не є здебільшого ні вартісніші, ні кращі від мистецьких засобів іншої” [3, с. 473].

Характерно, що критик розглядає названу особливість в органічному зв’язку з проблемою герменевтики індивіда, виводячи її зі специфіки організації та мистецької екзистенції творчої особистості. У цьому, по суті, виявляється його новаторство, самобутній внесок в осмислення природи герменевтичної систематики: “На них (мистецьких формах. – Б. К.) складається надбання поодиноких мистців, а це залежить передусім від одиниць” [3, с. 473]. Осмислення сутності людини через неповторність її самовияву простежується в герменевтичному твердженні про оприсутнення, що доконечно передбачає реалізацію дієво-історичної свідомості: “Одиниця – це не тільки витвір обставин, що серед них вона живе, (...) одиниця – це одноразова подія” [3, с. 473]. І, нарешті, головний акцент у процесі продумування художньо-естетичної еволюції здійснюється саме на моменті герменевтики індивіда: “Мистецькі форми якоїсь доби – це способи мистецького вияву одиниць, що живуть у цьому моменті. А втім, усі мистці, без огляду на те, в якому часі вони живуть, подібні один до одного хоч би тому, що кожний з них має вроджені творчі потреби” [3, с. 473–474].

Б.-І. Антонич стверджує відсутність розвитку в літературі та мистецтві, буквально ставлячи це в залежність від специфіки мистецького самовияву, а, отже, від проблеми герменевтики індивіда: “Вартість одиниць, їхнє творче напруження не підлягає якомусь однонапрямному розвитку, хоч зазнає воно змін. Тому й засоби мистецького вислову є цариною, що в ній не діють закони однобічного поступу” [3, с. 474]. Принагідно уточнимо, що сказане засвідчує унікальність герменевтичної систематики критика, оскільки такі чільні представники онтологічної герменевтики, як М. Гайдеггер та Г.-Г. Гадамер, ставили цю особливість у залежність найперше від мови.

Герменевтика індивіда в літературно-критичних працях Б.-І. Антонича органічно узгоджується з проблемою антидогматизму. Це вагомо аргументує робота “Становище поета”. Автор заперечує то-

дішні вимоги щодо повного підпорядкування творчої індивідуальності певній догматиці, котра може призвести до атрофування особистісного начала митця. Він проти того, аби “... підпорядкувати індивідуальність творця якійсь ідеї, доктрині, програмі, якійсь групі, якійсь практичній цілі, підпорядкувати мистецтво тим самим чинникам” [4, с. 513–514].

Слід зауважити, що сконстатовані поетом шкідливі чинники були обумовлені необхідністю служіння літератури сучасності. Позиція українського поета в цьому питанні цілком суголосна з міркуваннями найвидатнішого представника онтологічної герменевтики ХХ століття М. Гайдегера, який зауважував, що історію, в тому числі й сучасну, не можна відкинути заперечним вироком: у такому разі вона повністю відкине того, хто її заперечував. Характерно, що Б.-І. Антонич виправдано залучає до вирішення проблеми аспект герменевтики індивіда: “Погодити службу сучасному з тривкішими, вищими мистецькими вартощами, зберегти в цій службі свою індивідуальність і незалежність...” [4, с. 514].

Герменевтика індивіда є ключовою в продумуванні поетом власної мистецької самореалізації. При цьому також простежується органічний зв’язок з антидогматизмом: “Роблю це менше за надуману програмою, більше з внутрішньої потреби вірності світові, з якого я вийшов” [4, с. 514]. Принагідно зауважимо, що “світ” у такому разі постає як органічний компонент герменевтики індивіда, оскільки саме він витлумачує людину та витлумачується нею, засвідчуючи обопільну концептуальну належність.

Міркування критика позначені глибинним виявом герменевтичної систематики, котрій притаманне, з-поміж іншого, прагнення до органічного співвіднесення динамічних та статичних чинників у процесі мисленнєвої діяльності, їхнього специфічного зрівноваження. Зазначена особливість інтенсифікується увагою до герменевтики індивіда, хоча своє конкретне втілення здобуває в тлумаченні власної особи: “Основ свого світогляду ніколи не змінював, що не значить, щоб завжди не оформлював його точніше й не викінчував його у подробицях” [4, с. 514].

Герменевтика індивіда перебуває в якнайтіснішому зв’язку з тлумаченням природи людської екзистенції. Особа перебуває в ситуації постійного становлення, чому далеко не останньою мірою сприяє діалогізм як герменевтичний чинник: “Людина – це не завершена

статуя, жива людина твориться в кожному дні, в кожній хвилині” [4, с. 514]. Наведений вислів навіть на рівні лексичного складу містить перегук із славнозвісним поняттям М. Бахтіна з приводу осмислення-завершення, яке може виявлятися на різних рівнях. А саме: через продумування людини, тексту художнього твору, загалом всієї дійсності, котра, за твердженням представників онтологічної герменевтики, може мислитися як текст.

Аналогічно антидогматичний характер має також розуміння критиком та поетом специфіки найголовніших прикмет літературного твору. Це особливо виправдано в тому випадку, коли йдеться про їхнє поєднання з рисами національної своєрідності, а в конкретному вияві – з українськими: “Це не значить, щоб я національний стиль розумів як щось скам’яніле та невідсвіжувальне” [4, с. 514]. Будь-яка заскорузлість є чужою справжньому новітньому мистецтву, натомість воно повинно постійно наснажуватись таким герменевтичним феноменом, співмірним з діалогізмом та екзистенцією, який Г.-Г. Гадамер означив як дієво-історичну свідомість [9, с. 62].

Отже, літературно-критичні праці Б.-І. Антонича виразно засвідчують існування своєрідної герменевтичної систематики, функціонування якої забезпечується шляхом діалогічної взаємодії окремих чинників. А саме: антидогматизму, герменевтики індивіда, тлумачного начала тощо. Перспективи подальших метадосліджень убачаються в необхідності з’ясування специфіки поєднання герменевтичного та феноменологічного аспектів у літературно-естетичній системі митця та критика. Це викликає особливий інтерес також у тому зв’язку, що й онтологічна герменевтика ХХ століття, й феноменологія з її інгарденівським оприсутненням у площині літературознавства мають спільне джерело – філософію Е. Гуссерля.

Література:

1. Антонич Б.-І. Ірина Вільде / Б.-І. Антонич // Твори / [ред.-упоряд. М. Москаленко ; упоряд. Л. Головата ; авт. передм. М. Новикова]. – К. : Дніпро, 1998. – С. 527–530.

2. Антонич Б.-І. Література безробітної інтелігенції / Б.-І. Антонич // Твори / [ред.-упоряд. М. Москаленко ; упоряд. Л. Головата ; авт. передм. М. Новикова]. – К. : Дніпро, 1998. – С. 521–523.

3. Антонич Б.-І. Національне мистецтво / Б.-І. Антонич // Твори / [ред.-упоряд. М. Москаленко ; упоряд. Л. Головата ; авт. передм. М. Новикова]. – К. : Дніпро, 1998. – С. 467–476.

4. Антонич Б.-І. Становище поета / Б.-І. Антонич // Твори / [ред.-упоряд. М. Москаленко ; упоряд. Л. Головата ; авт. передм. М. Новикова]. – К. : Дніпро, 1998. – С. 513–515.

5. Антонич Б.-І. Як розуміти поезію / Б.-І. Антонич // Твори / [ред.-упоряд. М. Москаленко ; упоряд. Л. Головата ; авт. передм. М. Новикова]. – К. : Дніпро, 1998. – С. 515–520.

6. Бахтин М. Автор и герой в эстетической деятельности / М. Бахтин // Эстетика словесного творчества. – М. : Искусство, 1979. – С. 7–180.

7. Боров Ю. Герменевтика. Герменевтическая интерпретация. Герменевтический круг / Ю. Боров // Эстетика. Теория литературы : энциклопедический словарь терминов. – М. : Астрель-АСТ, 2003. – С. 94–95.

8. Врубель Л. Герменевтика / Л. Врубель // Література. Теорія. Методологія / [упоряд. і наук. ред. Д. Уліцька]. – К. : Вид. дім “Киево-Могилянська академія”, 2006. – С. 56–113.

9. Гадамер Г.-Г. Про круговий цикл розуміння / Г.-Г. Гадамер // Істина і метод. – Т. 2. – Герменевтика 2. – К. : Юніверс, 2000. – С. 53–62.

10. Гадамер Г.-Г. Я і ти – одна душа / Г.-Г. Гадамер // Вірш і розмова. Есе ; [пер. з нім. Т. Гавриліва]. – Л. : Бібліотека журналу “І”, 2002. – С. 56–61.

11. Еліот Т.-С. Функції літературної критики / Т.-С. Еліот // Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / [за ред. Марії Зубрицької]. – 2-е вид., доповнене. – Л. : Літопис, 2001. – С. 86–94.

12. Ковалів Ю. Герменевтика. Герменевтичне коло / Ю. Ковалів // Літературознавча енциклопедія : [у 2 томах]. – К. : ВЦ “Академія”, 2007. – Т. 1. – С. 220–221.

13. Лановик З. Hermeneutica Sacra : [монографія] / З. Лановик. – Тернопіль : Редакційно-видавничий центр ТНПУ, 2006. – 587 с.

14. Мних Р. Герменевтика, герменевтика, герменевтика... / Р. Мних // Слово і час. – 2005. – № 4. – С. 50–58.

15. Хайдеггер М. Из диалога о языке. Между японцем и спрашивающим / М. Хайдеггер // Время и бытие : статьи и выступления ; [пер. с нем.]. – М. : Республика, 1993. – С. 273–301. – (Мыслители ХХ в.).

16. Хализев В. Теория литературы / В. Хализев. – М. : Высшая школа, 2000. – 398 с.